

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 746:39](477.43/44)

ЛЯЛЬКА В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ

Войтюк О.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню основних позаобрядових функцій традиційної подільської ляльки. У ній описані способи та особливості створення, зазначено типові матеріали, з яких вона виготовлялася. Окрема увага була присвячена виясненню ролі традиційної селянської ляльки східноподільського етнографічного регіону у вихованні та соціалізації дитини на різних етапах її розвитку.

Ключові слова: Східне Поділля, традиційна лялька, кукла-жованка, народна іграшка.

Постановка проблеми. Проблема дослідження ролі різноманітних елементів матеріальної культури в духовному та традиційно-побутовому житті українців останнім часом займає чільне місце у вітчизняній етнології. На відміну від домашніх ремесел, декоративного мистецтва та інших достатньо досліджених тем, існує група матеріальних цінностей, значення яких не вивчено до кінця. До такої групи в основному належать ужиткові предмети – книги, ікони, скульптури, тощо. Усе це – речі, щодо яких, важко розмірковувати про якусь чітку грань між матеріальними та духовними їхніми сторонами. Традиційна українська лялька є одним з таких комплексних феноменів.

Дослідження української традиційної ляльки та соціальних практик, пов'язаних з нею, є актуальною темою в зв'язку з засиллям у періодиці та Інтернеті дилетантської інформації, авторами або розповсюджувачами якої є не фахівці-етнологи, мистецтвознавці чи фольклористи, а працівники сувенірної галузі або ж журналісти. Яскравим прикладом цього є хрестоматійна ситуація, за якої не характерну для карпатського регіону ляльку з хрестовидним іконографічним типом продають не лише як український сувенір, а видають за місцеву спадкову традицію.

Необхідність застосування нових наукових методів у підході до теми, синтезу уривчастих та розрізаних наявних джерел, аналізу історіографії щодо цієї проблеми, диктують зростаючу наукову актуальність подальшої розробки даного питання.

Об'єктом вивчення даної статті є лялька подільського та наддніпрянського ареалів, яка розглядається в якості елемента традиційної культури українців.

Предметом дослідження були позаобрядові функції ляльки, способи та особливості її виготовлення, а також роль у розвитку та вихованні дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана наукова проблема має достатньо поширену, хоч і уривчасту та дещо однобоку історіографію. Одним з перших збирачів та аналітиків інформації на тему української іграшки був класик вітчизняної фольклористики М.Ф. Грушевський, стаття якого «Дытяти забавки та гры усяки» була видана 1904 р. в історико-етнографічному часописі

«Киевская старина» [1]. Особливої уваги заслуговують радше культурологічні та педагогічні роботи, які розглядають лише ігрові та навчально-розвивальні (однак, не обрядові) функції народної ляльки або ж її роль у житті дитини. Прикладом таких робіт є стаття Н. Заглади «Побут селянської дитини» [2], видана в Києві у 1929 р. або ж недавня колективна монографія «Народна культура українців: життєвий цикл людини».

Ґрунтовною джерельною базою по даній темі є колекція традиційних народних ляльок з фондів навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, що активно формувалася у 2009-2011 роках та доповнювалася у 2011-2013 рр., була включена до наукового обігу у 2011 р. [5] У цій колекції знаходиться 162 одиниці іграшок, з яких – 81 лялька. Також важливими джерелами є приватна колекція традиційних подільських ляльок завідувача навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського та відомої майстрині Пірус Т.П. [9].

У ході збору матеріалу щодо даної теми та підготовки до написання курсової роботи, у її автора – Войтюк О.В., почала формуватися власна колекція традиційних ляльок Східного Поділля [8]. Також автором здійснено ряд опитувань у Козятинському, Тростянецькому районах та м. Ладжині Вінницької області, зафіксованих зі слів респондентів (місцевих жителів) жіночої статі, 1936, 1943 та 1950 рр. народження. Свідчення інформаторів є наочним матеріалом, який підтверджує наявність традиційної лялькової культури на теренах Поділля.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ключовим завданням було підсумувати та систематизувати наявний матеріал з теми, розглянути нові, зокрема локальні аспекти традиційної української ляльки. Адже досі, проблема подільської ляльки рідко перебувала у фокусі спеціальних наукових досліджень. Епізодичні історіографічні згадки про неї мали відбиток другорядності і були пов'язані головним чином з описом культових та обрядових дій; розглянути види ляльки-іграшки за її функціональним використанням.

Формулювання цілей статті. Головною метою даної статті було з'ясувати значення української ляльки в народній традиції українців Середньої Наддніпрянщини та Поділля. Цілями праці було визначення позабюджетних функцій традиційної ляльки на теренах Східного Поділля, а також визначення її ролі у вихованні та соціальному розвитку дитини на різних етапах її розвитку. Ще однією ціллю статті було описати способи та особливості створення цього виду народної іграшки, та зазначити типові матеріали, з яких вона виготовлялася.

Виклад основного матеріалу дослідження. Народна лялька становить значну частину національної традиції, є носієм етнічності, відображає народне мистецтво та особливості традиційного виховання українців. Мистецтвознавець М. Некрасова називає народне мистецтво «живою традицією, що незмінно зберігає ланцюг наступності поколінь, народів, епох» [7, с. 24].

Відомий український етнограф, педагог та церковний діяч Марко Грушевський (1865-1938) писав про те, що ігри з ляльками були частиною дитячих соціальних практик. Ігрові практики дорослих дівчат або хлопчиків з ляльками не толерувалися традиційним селянським суспільством. Роль хлопчиків чи ж юнаків у таких дівчачих іграх інколи обмежувалася лише тим, що юнаки часто викрадали та переховували від дівчаток їхні іграшки [1, с. 83]. Створені власноруч ігрові ляльки в основному мали жіночу стать, оскільки як писав М. Грушевський: «у куколъ якъ грають, то не роблять хлопчыкивъ, а все дивчатъ та молодыць – зъ ридка бабу и дытынку хлопчыка у сповытку» [1, с. 84].

Подільська лялька є яскравим носієм місцевої ігрової традиції, що відображає народний світогляд українців Поділля. Варто зазначити, що на території цього етнографічного регіону зустрічаються ляльки з різних матеріалів.

Традиційним лялькам Поділля притаманні такі особливості:

1) за функціональним використанням іграшки представляють всі види ляльок за класифікацією Т. Пірус («кукла»-«жованка», лялька-«немовля», лялька-«малюк», лялька-«партнер») [5; 9];

2) представлені ляльки-іграшки для усіх вікових груп дітей [5; 9];

3) розмаїтість використаних матеріалів, а саме з природної сировини: соломи, сіна, осоки, кукурудзи ляльки найчастіше зустрічаються у Вінницькому, Жмеринському, Томашпільському, Погребищенському, Хмельницькому, Могилів-Подільському, Шаргородському районах Вінницької області; з тканини (домотканне полотно, «клочья», «дрантя»): у Козятинському, Липовецькому, Іллінецькому, Тростянецькому, Гайсинському, Барському районах Вінницької області [5; 9]. Як згадує Коломійчук Марія: «Основа була і мене із соломки, соломю зімняла, зімняла – зробила головку і тулувище, монабуло й качана, щоб встановити, але так як качани не сохранилися довго, якщо є кукуруза посажана, то її їли і викидали качана літом, він до весни не буде... до зими не буде лежати. Болітом не мала коли робити, бо треба було пасти гуси... А зимою робила ляльки і так гралася... Качан або соломку, соломку обвивала трапчочкою і тоді вже прив'язувала руки і далі спідничка, чи платяч-

ко» [4]. Примітним є те, що в регіонах Поділля присутні ляльки з комбінуванням матеріалів;

4) переважна більшість ляльок мають обличчя, на відміну від ляльок Середньої Наддніпрянщини із зображенням хреста на обличчі [5]. Т. Пірус підкреслює: «Нааявність у регіоні таких ляльок сьогодні – це штучне копіювання ляльок із інших регіонів України сучасними митцями». Як зазначали респондентки Т. Пірус «З подругами робила ляльки, у яких було усміхнене, серйозне, чисумнеобличчя, залежновід того «як намальовані губки». Обов'язково малювали очі, ніс, ротик, брови. Для цього використовували сажу, хімічний олівець, буряк, червону глину» [6, с. 121];

5) виражений регіональний характер, адже було розглянуто етнографічні матеріали з 19 районів Східного Поділля, а саме Вінниччини [5; 8; 9].

Роблячи ляльку жінки, чи дівчатка на Поділлі рідко використовували голку та ножиці, через те, що могли загубити. Як згадує М. Коломійчук: «Все було на вес золота. Голки в руки не давали, все схова не було. Як одірвала і потягнулися ниточки, тими ниточками я зв'язувала її (ляльку)... Не дозволяли в руки братиголки, бо ж згубиш і нема! Ножиців не брали, бо ж сварили, щоб не брати, згубиш, закинеш і... вони знають, що шось поріжу» [4]. Часто, щоб зробити ляльку і дістати потрібного матеріалу потрібно було схитрувати: «Не було ж чого. Як вилізеш, на печі сиділа десь треба було сховатися, щоб шось одірвати якогось клонка. І там як шось найшла якусь трапку, хоть ховали, бо то треба було полатати шо-небудь, якщо шось стареньке, то ще новіще тре буде полатати, то ховали. А мені тре було його вкрасти (сміється) і на печі, щоб ніхто не чув, якщо дереш, то звук іде. То я як деру, то «кхе-кхе, кхе-кхе! (імітує кашель). Кашляла, щоб ніхто не чув» [4].

Ляльки були суто дівочими іграшками: по-перше, бавились ними тільки дівчатка; по-друге, виготовляли їх лише жінки (старша сестра, мати дядина, баба); по-третє, мали ці іграшки переважно жіночу подобу. Як згадує Л. Бесараб: «Вчила мене робити ляльки моя старша сестра, вона була старша за мене і вона мені показувала, як робити ляльки і щоб я сама робила і гралася, бо вона не мала коли мене нянчити» [3]. Л. Коломійчук розповідає, хто перший їй показав, як робити ляльку: «В мене була тьотя. Татова сестра. Вона мені показала. От і я його і вернула, але за те, що я його вернула багато раз получала, бо не було з чого» [4].

Висновки з даного дослідження і перспективи.

Таким чином, підбиваючи підсумок під викладеним вище, відмітимо, що у народній культурі українських селян Східного Поділля традиційна лялька відігравала важливу роль. Зокрема, вона була основним знаряддям ігрових практик та соціалізації дівчаток наприкінці XIX – на початку XX століття. Доцільно підкреслити також, що в українській культурі вибудувався та успішно функціонував цілий ряд норм виховання дитини, що були пов'язані з використанням традиційних ляльок. На думку сучасних дослідників-психологів, це був приклад ефективного застосування допоміжних ігрових предметів у розлогій системі дитячого виховання та соціалізації, що враховувала різні вікові критерії та психологічний розвиток дітей.

З іншого боку, хоча й традиційна лялькова культура Поділля є дуже різноманітною, але з поширенням масового фабричного виробництва іграшок, зокрема і ляльок, вона майже припинила своє існування. Те покоління, що ще на сьогодні володіє вмінням робити традиційну ляльку через низку причин не передає зникаюче вміння своїм дітям. Вплив су-

часних засобів масової інформації (Інтернет, телебачення та радіомовлення) також є дуже відчутним, адже непоодинокими є випадки, коли місцеві жителі певних регіонів називають ляльку «мотанкою», лише через те, що, у процесі її виготовлення не використовують ножиць і голок. Насправді ж, така назва не була характерною для Поділля.

Список літератури:

1. Грушевский М. Дыгячи забавки та гры усяки. Зібрани по Чыгырынщыни Къивской губернии / М. Грушевский // Киевская старина. – 1904 – № 7-8. – С. 51-105.
2. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля / Ніна Заглада. – К., 1929. – Т. 1. – 260 с.
3. Інтерв'ю з Бесараб Любов'ю Сидорівною (1936 р. н.). Записала Войтюк Оксана 14 січня 2015 р., в смт Тростянець Тростянецького району Вінницької області // Приватний архів Войтюк О.В.
4. Інтерв'ю з Коломійчук Марією Григорівною (1943 р. н.). Записала Войтюк Оксана 4 січня 2015 р., в с. Перемога Козятинського району Вінницької області // Приватний архів Войтюк О.В.
5. Колекція традиційних народних ляльок з фондів навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
6. Лялька як знак, образ, функція: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Другі Марка Грушевського читання» / За ред. О.С. Найдена. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 224 с.
7. Некрасова М. Народное искусство как часть культуры / Мария Александровна Некрасова. – М.: Изобразительное искусство, 1983. – С. 37.
8. Приватна колекція традиційних ляльок-іграшок Поділля Войтюк О.В.
9. Приватна колекція традиційних ляльок-іграшок Поділля Пірус Т.П.

Войтюк О.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

КУКЛА В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ КРЕСТЬЯН ПОДОЛЬЯ

Аннотация

Статья посвящена исследованию основных необрядовых функций традиционной подольской куклы. В ней описаны способы и особенности создания, указаны типичные материалы, из которых она изготавливалась. Отдельное внимание было посвящено выяснению роли традиционной крестьянской куклы восточноподольского этнографического региона в воспитании и социализации ребенка на разных этапах его развития.

Ключевые слова: Восточное Подолье, традиционная кукла, кукла-жованка, народная игрушка.

Voitiuk O.V.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

NATIONAL DOLL IN THE TRADITIONAL CULTURE OF PODOLIAN PEASANTS

Summary

The article focuses on problem related to the basic non-ritual functions of a traditional Podolian doll. It describes the methods of its creation, outlines materials from which they were produced. Careful attention was given to clarifying of the role of the traditional Eastern-Podolian doll in the upbringing and socialization of the child at different stages of its infancy.

Keywords: East Podolia, traditional doll, zhovanka-doll, folk toy.